

Yemen’de Türk İzleri

Gökçe Günel*
Gülşen Dişli**

Yemen serüvenimiz; Dışişleri Bakanlığı’nın Yemen, Sana’da bulunan Bekiriye Camii’nin bakım-onarım çalışmaları ile Beytü’l-Fakih Kalesi ve Yemen’deki diğer tarihi eserlerimiz için ön incelemede bulunmak üzere personel görevlendirilmesi talebi ile başladı. Hiç tereddüt etmeden Yemen’de görevlendirilecek ekipte yer almayı kabul ettik. Ardından kendimizi kitapçılarda, kütüphanelerde bulduk. Hummalı bir şekilde, Yemen arşivi oluşturmaya başladık. Gitmeden önce toplayabildiğimiz kadar bilgi toplamalı, eserler ve ülke hakkında donanımlı olmalıydık. Bulduğumuz her bir kitabı, belgeyi itinayla okuduk, kimi zaman gözyaşları içinde, kimi zaman büyük bir şaşkınlıkla. Okuduklarımız sayesinde gitmeden önce Yemen’in şehirlerinde, çarşılarında, evlerinde dolaştık büyük bir hayranlıkla. Elinizdeki makale, Yemen’e gidip de dönebilmeyi başarmış bir ekibin, bilimsel bir yazıdan çok Yemen’deki Osmanlı Dönemi eserlerine ilişkin dört gün süren çalışmalarını ve izlenimlerini aktaran gezi notlarıdır. Yemen’e seyahat öncesinde kaynak araştırması yapıldı, kitaplar okundu, vakfiye kayıtları vb. belgeler toplandı. Bütün hazırlıklar tamam, artık yola çıkma zamanı...

Yemen Yollarında Beş Garip Yolcu...

Yemen Kültür Bakanlığı ile Yemen Büyükelçiliğimizin davetlisi olarak, Yemen’de bulunan Osmanlı eserlerini incelemek üzere Temmuz 2010’da Yemen’de görevli olarak bulunduk. Ekibimiz, Vakıflar Genel Müdürlüğü Dış İlişkiler Daire Başkanlığı’ndan Müdür Gökçe Günel, Y. Mimar Gülşen Dişli, Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı’ndan Uzman Kâni Özeyer ile Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nden Daire Başkanı Zahide Olşen ve Y. Mimar-Restorasyon Uzmanı Sibel Yıldırım Esen’den oluşmakta idi.

* Müdür (Uzman Sanat Tarihçisi), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Daire Başkanlığı.

** Y. Mimar, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Daire Başkanlığı.

Ankara'dan İstanbul'a oradan Sana'ya uzun bir yolculuk vardı önümüzde. 15 Temmuz 2010 Perşembe günü saat 20:30'da THY uçağı ile İstanbul'dan Sana'ya hareket ettik. Yarım saatlik bir rötarin ardından İstanbul'dan Sana'ya doğru havalandı uçağımız. Yol boyu Yemen'i konuşuyoruz kendi aramızda, herkes birbirine okuduklarını anlatıyor. THY'nin çıkarttığı Temmuz 2010 sayılı Skylife dergisindeki Yemen tanıtım makalesi de okuduklarımızı destekler nitelikte. 4,5 saat süren bir uçuştan sonra sabaha karşı indik uçaktan. Ve Sana'dayız. Yemen Büyükelçiliği'nden Birinci Kâtip Suphi Atan, İkinci Kâtip Muharrem Turgut ve Yemen Kültür Bakanlığı yetkilileri karşılıyor bizi havaalanında. Otele gidince sabah dokuzda lobide buluşmak üzere çekiliyoruz odalarımıza.

Yemen'de yürüttüğümüz dört günlük çalışmada, Sana, Beytü'l Fakih, Hudeyde ve Zebid şehirlerine düşüyor yolumuz. Yemen'in kısa tarihine bakacak olursak. Yemen, birincisi 1538 ve 1636 yılları arasında, ikincisi 1872 ve 1918 yılları arasında olmak üzere iki farklı dönemde Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır (Bilge 1992:89). Yemen Osmanlıların eline geçinceye kadar değişik Arap kabileleri idaresinde yönetilmiştir.

Bugünkü Yemen'in çeşitli bölgelerinde Ziyadiler (820-1022), Ya'furiler (861-997), Zeydiyye mezhebinden Ressiler (997-1300), Neccahiler (1022-1159) yönetimi kuruldu ve sırasıyla Abbasiiler, Selçuklular ve Fatımiler'e tabi olarak hüküm sürdüler. Sana'nın batısındaki Mesar şehrini başkent edinen Fatımilere tabi olan ve Şiiliği benimseyen Sulayhiler (1038-1099), sırasıyla Fatımilere, Selçuklulara ve Eyyubilere tabi olan Hemdaniler (1099-1174); Zebid ve çevresinde önce Fatımilere sonra Eyyubilere tabi oldular. Mehdiler (1159- 1174), Zebid ve çevresinde önce Eyyubilere sonra Memlûklere tabi olan Resuliler (1229 – 1454), Tahiriler (1446 – 1538) tarihleri arasında Yemen'in büyük bir kısmı üzerinde hüküm sürdüler. 1517'den sonra Yemen'e giren Osmanlılar Yemen şe-

hirlerini tek tek ele geçirerek 1538’de de Tahiriler yönetimine son verdiler. Yemen’in Osmanlıların eline geçmesinden sonra buradaki Zeydi imamların dini otoriteleri devam etmiştir. Bununla birlikte Zeydiler zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalar düzenlediler. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Portekiz, Fransız ve İngiliz sömürgeciler Yemen’i ele geçirmek için bazı saldırılarda bulundular. Ancak Osmanlı güçleri bunlara pek fırsat vermediler. Bunun üzerine İngilizler XIX. yüzyılın başlarından itibaren Aden Körfezi’nde deniz güçlerini artırdı, 1839’da da Aden’i işgâl ettiler. Aden’i üs edinen İngilizler daha sonra Güney Yemen olarak bilinen bölgeyi işgâl ettiler. Kuzey Yemen 30 Ekim 1918’e kadar Osmanlı yönetiminde kaldı. Bu tarihte bağımsız oldu. Türkiye Lozan Antlaşması’nda Kuzey Yemen’in bağımsızlığını ve Güney Yemen’in İngiliz işgâline geçmesini resmen tanıdı. Kuzey Yemen’in bağımsız olmasından sonra yönetim Zeydi imamlara geçti. Osmanlı Devleti’nin Yemen üzerindeki hâkimiyetinin son bulduğu tarihte Zeydilerin dini lideri olan İmam Yahya 24 Şubat 1924’te kendisini Yemen kralı ilan etti. Güney Yemen ve Kuzey Yemen 1990 yılında birleşerek Yemen Cumhuriyeti adını aldı (Sırma 1961:371-381).

Yemen’de bulunan Osmanlı yapılarına ilişkin yayınlar oldukça az. Aralık 1998 tarihinde Vakıflar Genel Müdür Yardımcısı Sefer Akkaya, Hayır İşleri Daire Başkanı Ahmet İhsan Eryılmaz, Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı’ndan Y. Mimar Aydın Yakup Kesici, Etiyopya ve Eritre’de Osmanlı Türk eserlerini incelemek üzere yaptıkları gezide Sana şehrine uğramışlardır. Sana’da kaldıkları süre içinde Bekiriye Cami ile Sana hastanesi incelenmiştir (Kesici 1998).

Filiz Yenişehirlioğlu “*Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları*” adlı eserinde Yemen’de inşa edilen Osmanlı yapıları arasında camiler, hamamlar, evler ve kışlalar bulunduğunu yazmış ve

Osmanlı Kışlası, Kışla Camii, Bekiriye Camii vb. kültür varlıklarının fotoğraflarını yayınlamıştır (Yenişehirlioğlu 1989:174-178).

2008 yılının Şubat ayında Prof. Dr. Nusret Çam başkanlığındaki bir ekip tarafından “*Yemen’deki Türk Kültür Envanteri*” projesi kapsamında Yemen’e yapılan gezi sonucunda hazırlanan raporda, Osmanlı dönemine ait 38 adet kale, dini ve sosyal işlevli yapılar, hanlar, sebiller, türbeler ve sarnıçların bulunduğu ve toplam 70 adet Osmanlı Dönemi eserinin tespit edildiği ifade edilmektedir (Çam 2008).

Seyahat boyunca ayrıca Dr. İbrahim Abdüsselam Paşa’nın “*Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*”, Şemsettin Sami’nin, “*Kâmûs’ül Âlâm’da*” Yemen ve Sana maddeleri, Mehmed Niyazi’nin “*Yemen! Ah Yemen!*”, Salih Turhan, Abuzer Akbıyık “*Şu Yemen Elleri, Yemen Türküleri*”, Hulusi Yavuz’un “*Yemen’de Osmanlı İdaresi, Rumuzi Tarihi*” kitapları elimizden düşmedi.

Elimizdeki bu yayınlar ve raporlar ışığında dört günlük Yemen ziyaretimiz boyunca bu yayınlarda adı geçen Osmanlı eserlerinden inceleyebildiğimiz kadarını görmek arzusuyla başlıyoruz çalışmalarımıza.

16.07.2010 tarihinde Büyükelçiliğimizi ziyaretin ardından Sana’daki yeni dönem yapılarından Salih Camii, Osmanlı dönemi yapılarından Bekiriye Camii ve Bab’el Yemen Çarşısı, Mısır Şehitliği ve inşası devam etmekte olan Türk Şehitliğini ziyaret ettik. Salih Camii tüm ihtişamıyla şehrin her yerinden algılanıyor, içine girildiğinde Yemen’den başka bir ülkede olduğunuzu düşünüyorsunuz (Resim 1). Sütunlarda, tavanlarda kullanılan altın kaplamalar hemen dikkatimizi çekiyor. Mihmandarlarımız camiinin inşası için 500.000 \$ harcandığını aktarıyorlar bize. Bunca yoksulluğun yaşandığı bu ülkede böylesi bir tezatlıkla karşılaşmak şaşkınlığımızı artırıyor.

Salih Camii’nin ardından Türk Şehitliği’ne gidiyoruz. Yemen’de şehit olan 300.000 civarında Türk askerini yâd etmek üzere. Yemen Büyükelçimiz Sayın Mehmet Dönmez’in gayretleri ile 7. Ordu Kışlası’nın tam karşısında köprübaşında inşa edilen Türk Şehitliği’ni ziyaret ettiğimizde duygulu anlar yaşıyoruz. Şehitlik Abidesi tamamlanmış ve tam tepesine Kışla’nın giriş kapısı üzerin-

de yer alan Osmanlı ay-yıldızı konmuştur (Resim 2). Şehitliğin sadece çevre düzenlemesi kalmıştır. Sonbaharda Cumhurbaşkanımız Sayın Abdullah Gül açılışını yapacaktır.

Ziyaret esnasında bu topraklarda kaybettiğimiz, gidip de dönemeyen Mehmetçikleri düşünüyor, artlarında bıraktıkları feryat seslerini duyar gibi oluyoruz. Mustafa Balbay'ın Yemen Türkler Mezarlığı adlı eserindeki “Tarih Yemen’de ölen Türklerin sayısını bilmiyor, öğrenmekten de ürküyor!” (Balbay 2009:11) cümlesini anımsıyoruz bir kez daha. Anadolu’da her ailenin en az bir ferdi ni şehit verdiği bu memlekette, “*Türk Mezarlığı’nda, Şu Yemen Elleri, Yemen Türküleri*” adlı eserdeki, Ali Sami Güner’in “Yemen Unutulması” (Turhan-Akbıyık 2010:78), nasihati geliyor aklımıza ve gözden ırak olan gönülden de ırak olurmuş sözüne inat, isimsiz şehitlerimize dualarımızı yollayarak ayrılıyor şehitlikten.

Türk Şehitliği’nin ardından geziyi Bekiriye Camii ve Beytü’l-Yemen’e doğru devam ettiriyoruz. Bekiriye Camii heyetimizce detaylı olarak incelenmiş, yapı fotoğraflarla belgelenmiş, mimari özellikleri, malzeme ve yapım teknikleri ve sorunları tespit edilmiştir (Resim 3). Yapının en, boy ve yükseklik ölçüleri lazer metre kullanılarak alınmıştır. Yapıya ait Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde bir adet Şahsiyet Kaydı örneği tespit edilmiştir. 25 Şevval 1333 H. tarihli belgeden Said Efendi’nin camiye hatip olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır (VGM Vakıf Kayıtları Arşivi Esas Defteri: 526, S. No. 15/10). Yapının vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi’nde bulunamadığından, vakfiye kayıtlarının Yemen Büyükelçiliğimiz aracılığı ile Yemen Vakıflar İdaresi’nde araştırılması istenmiştir.

Caminin Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa tarafından çok sevdiği kölesi Bekir adına 1597 M. yılında yaptırıldığı, Yemen’deki en önemli Osmanlı eseri olduğunu öğrenmekteyiz (Beksaç 1992: 5/363). Cami, tek kubbeye örtülü harim, müezzin mahfili ve batısında yer alan ve kemerli açıklıkla harime açılan bir mekândan oluşmakta, girişinde üç kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Kuzeyinde revaklı avlusu ve bu avlunun kuzeyinde su deposu ve abdest alma bölümü ve hamam olduğunu düşündüğümüz 3 kubbeli bir yapı yer almaktadır. Yapı sonraki dönemlerde onarılmışsa da özgün nitelikleri, kütsel özellikleri ve plan şeması büyük ölçüde korunmuştur. Mermer sütunlu ve bezemeli alçı mihrabın üstü yakın zamanda yapıldığı düşünülen onarım sırasında yağlı boya ile boyanmıştır. Özgün mermer minberinin kapısı abanoz ağacından yapılmış olup, hatayi motiflerle bezenmiştir (Resim 4).

Yapı, UNESCO tarafından Dünya Miras Alanı olarak ilan edilmiş olan Sana kentinin tarihi yerleşim içinde yer alması nedeniyle de önem taşımaktadır. Yapısal olarak iyi durumda olan yapının sorunları arasında sonraki dönemde yapılan muhdes ekler ve malzeme bozulmaları sayılabilir. Sonradan yapılan onarımlarda pencere doğramaları eklenmiş ve yapının iç duvarları yağlı boya ile boyanmış ve yer yer niteliksiz bezemeler yapılmıştır. Son cemaat yerinin kubbelerindeki bezemeler ise kireç badana ile tamamen kapatılmıştır. Bunun dışında yapının, çatıdan gelen nem, minarenin şerefesinde malzeme kayıpları ile iç ve dış duvarlarında kirlilikler bulunmaktadır.

Avlunun doğusunda yer alan girişinin sol yanında bir türbe bulunmaktadır. Türbenin içinde dört adet sanduka vardır, bunlardan biri Yemen Defterdarı Ali Muzaffer Bey’e ait olduğu üzerinde baş taşında yer alan kitabeden anlaşılmaktadır. Kitabede:

“Hüve’l Bâkî

Bismillahirrahmanirrahim

Yemen Defterdarı

Saadetlü Ali Muzaffer

Bey ve ruhu için

el fatiha

Sene 26 Recep 1336 (1918 M.)” yazmaktadır (Resim 5).

Caminin kuzeyinde 17 adet mezarın yer aldığı hazireye girilememiş, ancak caminin içinden pencerelerden görülebilmektedir.

Bekiriye Camii’ndeki incelemelerimiz bittiğinde hava artık kararmak üzereydi. Sırada Beytü’l-Yemen (Eski Sana Kenti) kenti ve incelemesi var (Resim 6). Eski kent 1986 yılında Birleşmiş Milletler tarafından Dünya Miras Listesi’ne alınmış, 2004 yılında Arap Kültür Başkenti ilan edilmiştir. Eski şehre, Cebel Nukum Dağı’nın tepesindeki bir kale hâkim. Sana şehrinin kuzeyinde yer alan iç kale ise yüksek duvarları ve büyük giriş kapısı ile tam bir Osmanlı Kalesi hüviyetini taşımaktadır (Resim 7). Bugün de askeri amaçla kullanıldığı için ziyaret imkânı bulamadık. Kaleyi fotoğraf-layarak eski kenti keşfetmek üzere yürümeye devam ediyoruz. Yol üzerinde, bugün mahalle arasın-da kalan, dar bir sokakla ulaşılan Sana’daki en önemli Türk hamamı karşılıyor bizi (Resim 8). Hamam, Anadolu’daki örneklerinden büyük oranda etkilenmiş. 1597 M. tarihinde Hüseyin Paşa tara-fından Bekiriye Camii’nin vakıf akarı olarak yaptırıldığını öğreniyoruz. Bugün çalışmakta olan ha-

mam, eski evler arasında kalmaktadır. Dar bir aralıktan girilen basit bir kapısı, üç adet kubbesi, havuzlu soğukluğu ile tipik Osmanlı hamamı.

Buradan Kral Ebrehe’nin mabedinin yerinin bulunduğu “Ghorqat Al-Qulais” meydanına ulaşıyoruz (Resim 9). Etrafı taş duvarlar ve demir korkuluklarla çevrilmiş olan alanın içi şimdilerle tamamen çukur ve bitkilerle kaplıdır. Gezimiz boyunca gat meclisleri dikkatimizi çekiyor. Her bir sokak arasında, yaşlı-genç çok sayıda kişiyi gat çiğnerken buluyoruz. Etiyopya kökenli olduğu düşünülen gat, ağızda çiğnendiğinde verdiği uyarıcı etkisinden ötürü Doğu Afrika ile Arap yarımadasında özellikle Yemen’de yetiştirilir. Yemen’de halkın büyük çoğunluğu bu bitkiyi çiğniyor. Halkın büyük çoğunluğu fakir olmasına rağmen Yemenliler kazandıklarını bu bitkiyi çiğnemek için harcıyorlar. Çoğu ülkede satışı yasak olmasına rağmen Yemen’de yasaldır. İslami dünyada haram olarak kabul edilen bu bitki katı İslami yönetimi olan Yemen’de haram sayılmamaktadır. Gat öğleden sonra başlayıp gece geç saatlere kadar süren gat meclislerini de beraberinde getirerek yarattığı bir diğer toplumsal işgücü kaybını da kaçınılmaz hale getirmiştir.

Beytü’l-Yemen, “Suk” adı verilen eski pazar yerleri, camiler, sebiller ve tabî ki dünyaca ünlü Sana evlerini barındırıyor içerisinde. Sana UNESCO Dünya Miras Alanları listesine evleriyle girmiş. Osmanlılarla birlikte, Yemen konut mimarisi, Türk mimarisinden derin biçimde etkilenir. Türk evleriyle, Yemen mimarisine geniş pencereler, rengârenk vitraylar ve ahşap unsurlar girmiştir. Cumba, Yemen’deki Türk evlerinin belirleyici bir özelliğidir. Çeşitli hayvan figürlerinden oluşan bu cumbalar, ilginç örnekler sergilerler. Yemen’deki Türk evlerinde bolca kullanılan vitraylar, odalara ve hayata renkler katar (Resim 6).

Eski kent içerisinde dolaşırken üç adet sebile rastlıyoruz. Genellikle işlevlerini kaybetmiş olan bu Osmanlı eserleri günümüzde depo olarak kullanılmaktadır. Bunlardan ikisi bir yapıya bitişik, diğeri ise meydan sebili şeklindedir (Resim 10). Beytü’l-Yemen’deki en ünlü cami, dünyanın en eski camilerinden biri olan Camiü’l Kebir’dir. Dar sokaklı zarif, çok katlı evler ve sandalet ve kılıç kını yapımcıları, kuyumcular, terziler, nakışçılar, çilingirler, gümüş parlatıcıları, pirinç madeni işçileri, demirciler, halıcılar ve kitapçıların sıralandığı mahallelerden geçerek ulaşıyoruz Camiü’l Kebir’e. Yapı, çarşı merkezinde, dar bir sokağa açılıyor (Resim 11). Kemerli taş ayaklar ile taşınan sedef kakmalı ahşap tavanlı, ortada geniş avlulu yapının İtalyanlar tarafından restore edildiğini öğreniyoruz. Cami 80 x 60 metre ebadındadır ve 180 adet ayak içermektedir. Avlunun ortasında Suh adı verilen 5 x 8 metre ebatlarında kubbeli bir yapı bulunmaktadır.

17.07.2010 tarihinde hizmet binası bir Osmanlı eseri olan Tarihi Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ziyaret edip görüştüğümüzden sonra, (Resim 12) Sana’ya karayolu ile dört buçuk saatlik mesafedeki Kızıldeniz’in kıyısında bulunan Hudeyde’ye gitmek üzere yola çıktık. Yol engellerle dolu. Askeri bekleme noktaları, derin vadiler, dolambaçlı ve kıvrılan dar yollar, kum fırtınaları ve şiddetli yağın yağmur zaten zor olan ulaşımı daha da güçleştiriyor. Yolculuk boyunca Mehmed Niyazi’nin “Yemen! Ah Yemen!” (Niyazi 2009:7) kitabındaki şu satırlar geçiyor aklımızdan bir, bir.

“Yemen çölü; nasıl bir ölü uykusundasın ki bunca şehidin kanı seni yeşertemedi. Anaların, gelinlerin ve nice yetimlerim ıssız yerlerde döktükleri gözyaşları yağmur olup üzerine yağsaydı, bağrından ormanlar fişkırdı. Hala derin bir sükût içerisinde; bir dile gelsen neler anlattırırın neler...”

Yol üzerinde dağların zirvelerine yapılmış Sinan Paşa ve Bacil Kaleleri gibi (Resim 13) Osmanlı kalelerinin kalıntıları ile halen kullanılmakta olan onarılmış köprüleri gördük. (Resim. 14)

Hudeyde, Osmanlı Ordusu'nun Yemen topraklarına ilk ayak bastıkları şehirdir, oradan, dik kayalıkları, derin vadileri aşan ordu, Sana'ya doğru ilerler.

Hudeyde'ye ulaştığımızda, yoğun yağmur ve yağmurla birlikte sıcak buhar kümesi karşılıyor bizi. Bardaktan boşalıncasına yağın yağmur hareket etmemizi güçleştiriyor. Yağmurun ardından şehir merkezindeki, Hudeyde Limanı'nın hemen yanında tipik bir Arap kalesi ve onarılmış olan, Hudeyde Kalesi'ne çıktık. (Resim. 15) Yemen Kültür Bakanlığı temsilcileri tarafından, söz konusu kalenin Osmanlı hâkimiyetinden önceki döneme ait olduğu ve Osmanlı ordusunun şehri fethinden sonra onarılarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu yapının adının Şamiye Burcu olduğunu, Doktor İbrahim Abdüsselam Paşa'nın "*Yemen Seyahatmesi ve Bitkisel Coğrafyası*" adlı kitabından öğrenmekteyiz (İ. A. Paşa (2008) : 14). Buradan bakıldığında Kızıldeniz tüm ihtişamıyla karşımızda (Resim 15) "*Şu Yemen Elleri, Yemen Türküleri*" adlı eserde okuduğumuz "Yemen'de akan kan ile Kızıldeniz ismi hakikat oldu" (Turhan-Akbıyık 2010:35) gerçeğini anımsıyoruz.

18.07.2010 tarihinde ilk olarak Hudeyde – Zebid yolu üzerinde yer alan ve Hudeyde'den 45 km uzaklıktaki Beytü'l Fakih şehrine gittik. Doktor İbrahim Abdüsselam Paşa'nın adı geçen kitabından Beytü'l Fakih kasabasında dış surların yapılmadığını, yalnızca incelediğimiz iç kalesinin bulunduğunu öğreniyoruz (İ. A. Paşa (2008) : 92). Yemen Kültür Bakanlığının Osmanlı kalelerine ilişkin arşiv belgesinde, Beytü'l Fakih Kalesi'nin VI. yüzyılda yapıldığı yazılıdır. Yemen Kültür Bakanlığı temsilcilerince yapının Osmanlı döneminde kullanıldığı ve sonrasında bazı bölümlerin İmam Yahya döneminde yeniden yapıldığı ifade edilmektedir. Küçük bir yerleşim içinde yer alan kaleye konutlar arasındaki dar sokaklar arasından ulaşıyoruz. Her bir sokak kıvrımına girdiğimizde o sokaktan çıkamayacağımızı düşünsek de hiç bitmeyecek sandığımız kıvrımlar nihayet bir meydan mahiyetindeki kalenin bulunduğu alana açılıyor. Etrafı açık olan kale, küçük bir tepe üzerinde konumlandırılmış durumda. Kalenin etrafı ve içi uzun zamandır kullanılmaması ve bakımsızlık nedeniyle kum ile kaplı (Resim 16). Beden duvarları büyük ölçüde ayakta olan yapının, sonraki dönemlerde müdahaleler gördüğü anlaşılmaktadır. Yapının özgün mimari elemanları büyük ölçüde kaybolmuş. Yerinde yapılan incelemelerde yapının; hastane, mescit, tuvaletler ve ahır gibi bölümlerinin Osmanlı Dönemi ekleri olabileceği düşünülmektedir. Ahırın dairesel tuğla örgü ayaklarının bazıları ve ahşap girişlerle taşınan üst örtüsü büyük ölçüde yıkılmış. Mescit, tuvaletler ve havuzdan oluşan bölüm ise iyi durumda. Bugün toprak altında kalmış olup yalnızca kısmen kubbesi dışarıdan görülen bölümün ise hamama ait olabileceği düşünülmektedir.

Aynı gün Beytü'l Fakih Kalesi'ndeki incelemelerimizin ardından, 60 km uzaklıkta bulunan Zebid kentindeki Zebid Kalesi ve içindeki müze, İskender Paşa Camii, Mustafa Paşa Camii, Ebu Musa Al Eşari Türbesi ile Veysel Karani Türbesi'ni ziyaret ettik.

Zebid Kalesi, yapım tekniğindeki eşsiz tuğla kullanımı ile önem taşımaktadır. Tuğla malzeme sadece yığma yapı malzemesi olarak değil aynı zamanda dekoratif amaçlı da kullanılmıştır (Resim 17). Eski tuğla malzeme ile yeni yapıların inşa edilmesinin XIII. yüzyıla kadar uzanan bir gelenek olduğunu ve XVI. yüzyılda Osmanlı'nın Zebid'de ilk askeri kaleyi-savunma hattını inşa etmek için Zebid'in doğu bölümündeki yapıları yıkarak, çıkan malzemeleri ve süsleme öğelerini yeni yapının

inşasında kullandığını Zebid Müzesi'nin duvarlarında asılı olan belgelerden okumaktayız (Resim 18). Aynı belgelerden, Zebid'de zaman içinde kentsel dönüşümün gerçekleştiği, bu dönüşüm sürecinde süslemelerin daha da önem kazandığı ve bölgede yapılan eski kazılardan çıkan kalıntılarda çok daha sade süsleme öğelerinin gözlenmiş olmasından dolayı, süslemenin zaman içinde geliştiği bilgileri yer almaktadır. Zebid'de hala geleneksel yapım tekniklerini kullanan bir yapım endüstrisinin bulunmakta olduğunu anlamaktayız. Kanada Arkeoloji kuruluştur CAMROM tarafından arkeolojik çalışmalara ev sahipliği yapılarak; kale içerisinde Zebid Müzesi'ni de içeren çok sayıda yapının bu geleneksel tekniği kullanarak restore edildiği, müze duvar panolarındaki belgelerden okunan bilgiler arasındadır.

İskender Paşa Camii'nin XIII. yüzyılda yapıldığı Müzede yer alan yazılı belgelerde yer almaktadır. Son yıllarda İskender Paşa Camii ve diğer Zebid camilerine ilişkin koruma ve belgeleme amaçlı bir projenin yürütüldüğü müzedeki yazılı belgelerden ve çizimlerden anlaşılmaktadır. Müzenin duvarlarında bu yapı grubunun ölçekli planları yer almaktadır. Enine dikdörtgen planlı, mihrap önü kubbeli ve dört tarafı revaklı avlusu olan İskender Paşa Camii erken dönem cami örneklerindendir. Camii kubbesi kalem işleri Türk sanatının zarif bir örneğini teşkil etmektedir.

Kalem işlerinin bir kısmı dökülmüş, bir kısmı ise sıva altında kalmıştır. Bu sebeple bunların restorasyonu özel bir ihtisas gerektirmektedir. Camii gelişim şemalarında gözlemlenen mihrap önü kubbesi, İskender Paşa Camii'nde tüm orta sahnı örtecek şekilde düzenlenmiştir. Yan sahnılar ise orta sahnıdan üstte kemerli duvarlarla birleşen birer ayak aracılığı ile ayrılmaktadır. Bu sahnılardan sağdaki bölümün üstü kubbe ile örtülmüştür, diğer sahnı ise ahşap kirişlemeli düz çatılıdır. Yapıya avludan her bir sahnı açılan üç kapı aracılığı ile girilmektedir. Günümüzde ise sadece tek bir kapı kullanımdadır. Avlu dört bir taraftan revaklıdır ve yüksek duvarlarla çevrelenmiştir (Resim 19). Avlu duvarları da cami iç duvarlarında olduğu gibi süslemelidir. Ancak günümüzde bu süslemelerin büyük bölümünün İmam Yahya döneminde yok edildiği yerel halk tarafından söylenmektedir. Camii'nin minaresi ise avlu duvarının köşesinden yükselerek, ana cami mekânından ayrıştırılmıştır. Yapının tüm bu özellikleri ile Osmanlı'dan önceki bir dönemde inşa edildiği, Osmanlı döneminde ise İskender Paşa zamanında kullanıldığından bu adı almış olabileceği düşünülmektedir.

Mustafa Paşa Camii de İskender Paşa Camii gibi enine dikdörtgen planlıdır. Paşa (Mustafa Neşşar) 946-952 H./1540-1545 M. ile 962-966 H./1555-1559 M. yıllarında Yemen'de vali olarak görev yapmıştır. Yapıya kubbeli son cemaatli bir bölümden girilir. Ancak yapının içine girilememiştir. Son cemaat kubbelerine geçiş mukarnaslı Türk üçgenleri ile sağlanmaktadır. Son cemaat yeri kubbelerinde yer yer aydınlık fenerleri yer almaktadır. Yapı statik anlamda iyi durumdadır, ancak dışta, özellikle de son cemaat kubbe üstlerinde ve minarede sıvalar büyük oranda dökülmüştür. Bu da malzeme bozulmalarını hızlandırmaktadır. Son cemaatin önünde de bir avlu bulunmaktadır. Yapının minaresi bu avlu içerisine sonradan yapılmış olup, gövdeden yukarısı sonradan yıkılmıştır (Resim 20).

Mustafa Paşa Camii'nin ardından Veysel Karani Hz. Türbesi'ni ziyaret etmek üzere yola devam ediyoruz. Veysel Karani Türbesi Zebid'e 3 km uzaklıkta bulunmaktadır (Resim 21). Yapı günümüzde son derece bakımsızdır. Dışta çevre düzenleme çalışmaları ve yapının dış cephelerinde kireç badana imalatı devam etmektedir. Ancak ana mekâna giriş avlusu, drenaj uygulamasının bulunmayışından dolayı sularla dolmuştur, bu durum da türbe iç bölümüne girişi zorlaştırmaktadır. Ya-

pının sürekli yağmurlu bir hava durumuna sahip olan bölgede konumlandırılmış olmasından dolayı, bu bölümünde acilen bir drenaj çözümlemesine ihtiyaç duyulmaktadır. Yapının iç kısmında da bozulmalar mevcuttur. Duvarlar içte yağlı boya ile boyanmıştır. Kubbe ise üstten nem almış, iç kısımda kalem işleri yer yer dökülmüştür. Peygamberimiz Hazreti Muhammed'in; "Ümmetimden bir kimse vardır ki, Rebî'a ve Mudar kabîlelerinin koyunları kıllarının adedince kişiye kıyâmette şefâat edecektir" müjdesiyle müjdelediği Veysel Karani Hazretleri'nin şefaatine nail olabilme duasıyla türbeden ayrılıyoruz.

19 Temmuz 2010 tarihinde ilk olarak Dar Vadisi ve İmam Yahya'nın evini (Darü'l Hacer) gezecek başlıyoruz güne. San'a yakınlarındaki 'Dar Vadi'sine ulaşmadan önce bir tepenin üzerinden fotoğraflıyoruz vadiyi, İmam Yahya'nın evini ve çevresini. Yol boyu vadinin çevresindeki tepelerde, Osmanlılardan kalma gözetleme kuleleri dikkatimizi çekiyor. Vadiye indiğimizde Darü'l Hacer'i geziyoruz (Resim 22). Darü'l Hacer, Zeydîlerin dini lideri eski Yemen kralı İmam Yahya'nın yazlık sarayıdır. Yirmi beş metre yüksekliğindeki doğal bir kayanın üstüne 1930'lu yıllarda inşa edilmiş olan bu sarayda birbiriyle bağlantılı birçok oda yer alıyor. Yapının içinde kayanın içerisine oyulmuş derin bir su kuyusu bulunuyor. Darü'l Hacer'in hemen yanında bugün yine müze olarak kullanılan tek katlı, ön cephesi camlı bir köşk bulunmakta olup, alt tarafta yer alan kubbeli Osmanlı hamamı günümüzde de hâlâ hizmet vermektedir.

Dar Vadisi ve Darü'l Hacer gezisi ardından bugün Yemen Harp Müzesi olarak kullanılan H. 1320 / M. 1902-03 tarihinde II. Abdülhamit döneminde yapılan Sanayi Mektebi'ni ziyaret ettik (Resim 23). Müze müdürünü ziyaretin ardından, rehberimizin eşliğinde müzedeki eserleri büyük bir hayranlıkla inceledik. Müzede Yemen'in eski çağlardan günümüze kadar geçirdiği dönemlere ait tarihi eserler, fotoğraflar eşliğinde sunulmaktadır. Sanayi Mektebi olarak yapılan bina iki katlıdır. Yapıldığı tarihlerde bu mektepte imal edilen bazı madeni sanayi mamulleri şimdi aynı bina-

da sergilenmektedir. Özellikle Osmanlı'dan kalma birçok savaş araç ve gereçlerini müzede gördük. Binanın giriş kapısı üzerindeki kitabede:

“Ziynet efzay-ı makam-ı muallayı hilafet-i islamiye ve erike piyray-ı saltanat-ı seniye-i Osmaniye es- Sultan ibni's Sultan” “Es- Sultan el-gazi Abdülhamit Han Hazretlerinin saye-i hümayunlarında işbu mekteb-i sanayi” “Müessesatı aliye-i mülükânelerine ilaveten 1320 sene-i hicriyesinde inşa buyurulmuştur.”

yazmaktadır.

Buradan Osmanlı döneminde Yemen'deki 7. Kolordunun merkezi konumundaki Karargâh Binası'na gittik (Resim 24). Bugün El-Ordi Kışlası olarak adlandırılan ve askeri amaçla yine kışla olarak kullanılan, oldukça sağlam durumda olan kışla içerisindeki Osmanlı dönemi Kışla Camii ve Kışla Hamamı'na gittik. Oldukça büyük bir sahayı kapsayan 7. Kolordu Karargâh Binası (Kışla), giriş kapısı üzerinde dönemin hatırası ay-yıldızlarla süslüdür. H.1300 / M.1883-84 tarihli Osmanlı Kışlası'nın içinde geniş bir avlu bulunmaktadır. Avlunun dört yanında kışla binaları yer almaktadır (Resim 25). Kışlanın ana kapılarının birinin üzerinde, ortada Osmanlı arması içinde Abdülhamit'in tuğrası yer almaktadır. Armanın sağ tarafındaki yeşil zemin üzerine altın varakla yazılmış olan kitabede:

“Olsun hemîşe şâd ve şen Abdülhamit Kâmurân

Oldu zamânında Yemen mâ'mûre âdil emân

Tarihimiz oldu rûşena mühtâz mânend şehâ

Bu kışlayı kıldı sene 1301 şâhınşehe devr-i zamân”

yazmaktadır.

Osmanlı Kışlası içinde yer alan Hamidiye Kışla Camii, 1900 yılında II. Abdülhamit tarafından yaptırılmıştır (Resim 26). Ana kapı üzerinde yer alan Kitabesinde: “Halife-i ruy-i zemin zıllullahi fil alemin es-Sultan ibni's-Sultan es-Sultan el-gazi Abdülhamid Han-ı sani efendimiz hazretlerinin saye-i tevfiat vaye-i hazret-i mülükânelerindebu camii şerif müessesatı Hayriye-i Hilafet-penahilerine ilaveten inşa olunmuştur. Sene 1318 hicriye.” (M.1900-01) yazmaktadır. Çiçek dallarıyla süslü bir çerçeve içinde yer alan bu kitabenin üzerinde yine çelenkler içinde “el-gazi II. Abdülhamid bin Abdülmecid el muzaffer daima” yazılı tuğrası bulunmaktadır. Mermerden minber, arabesk mukarnaslı mihrabı cami harim kısmında yer alan önemli unsurlardır. Mihrap ve minberin tam karşısında üç sütun üzerinde taşınan mahfil yer almaktadır. Minare caminin güney batı tarafına camiden ayrı olarak yapılmıştır. Kışla Camii küçük, sade ve zarif bir yapıdır. Enine dikdörtgen plana sahip olan caminin kuzey kısmında kemerli son cemaat yeri bulunmaktadır. Camii'nin batısında dışarıda üç adet subay mezarı bulunmaktadır. Mezarların yanında hatıra fotoğrafı çektiler ayrılmıyoruz camiden. Oradan caminin hemen yanındaki yine 7. Kolordu kışlası içerisinde yer alan kışla hamamına gidiyoruz (Resim 26). Yapının, kitabesi olmadığı için kışla ile birlikte yapıldığı tahmin edilmektedir. Dikdörtgen planlı, düzgün kesme taştan, tek kubbeli olarak yapılmıştır.

Yemen Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yetkilileri ile görüşmelerde bulunmak üzere kışladan ayrılıyor. Kışladan çıkışta, tam karşıda bugün cadde olan derenin üzerinde yer alan 12 göz-

l  Kışla Köprüsü takılıyor gözümüze (Resim 27). Bugün de kullanılan köprü düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yağan yağmur nedeniyle sularla dolan derede ilerlemeye çalışan arabalar dikkatimizi çekiyor. Acaba ge ebilecekler mi? sorusu takılıyor aklımıza. Fakat sorumuzun cevabını bekleme-ye vaktimiz olmadığından soru işaretleri eşliğinde yolumuza devam ediyoruz.

Yemen Devlet Arşivleri'nde sıcak bir karşılama ortamı buluyoruz, arşiv yetkilileri bize arşiv-lerini açıyorlar. Genel Müdür Kadı Ali Ebu Recel Bey bizi karşılıyor. Yemen arşivlerinde olduk- a düzgün ve modern bir arşivcilik sistemi var. Bunun da bizim Devlet Arşivleri Genel Müdürlü-ę  ile ortaklaşa bir proje kapsamında gerçekleştirildiğini öğreniyoruz. Arşivlerde çok sayıda Os-manlı arşiv belgelerinin bulunduğu, yine yapılan protokolle birer örneğinin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne verileceğini öğrenince mutlu oluyoruz. Yemen Devlet Arşivleri'ndeki belgeleri ince-lerken, Türkçe bilen Fuat Sami Bey bize Yemen'e gönderdiğimiz Mehmet iklerin künye defterleri-ni gösteriyor (Resim 28). Ardından  şık Hüseyin'in Yemen türküsü geliyor aklımıza;

  Bir alay askerdik bindik gemiye

O gemi götürür bizi Yemen'e

şükür o Yemen'den geri d nene  

ve acaba k nyede kayıtlı askerden ka ı evine dönebildi diye geçiriyoruz içimizden... Bazı yayınlarda Yemen'de çeşitli savaşlarda yitirdiğimiz Mehmetçiğin sayısının yüz binlerle ifade edilmekte-dir. Ama zaman zaman yollarda karşılaştığımız, sarmaş dolaş olduğumuz Yemen'de kalan Mehmet- iklerin torunları, Yemen'in Osmanlı'nın son vilayeti olduğunu hatırlatmakta.

Artık Yemen'deki son saatlerimizi yaşıyoruz. Akşam karanlığı Sana'yı örtmeye hazırlanırken,   Bab 'l Yemen   (*Yemen Kapısı*) (Resim 29)  n nde hatıra fotoğrafı  ektiriyoruz hep beraber. Belki bir daha göremeyeceğimiz bu kenti bir daha görmek maksadıyla hızlı bir şekilde dolaşıyoruz. Dar caddelerde bağıran satıcılar, evlerine yetişmeye  alışan Yemenliler, gat çiğneyen insanlar görüyoruz. Birkaç alışverişten sonra arabalarımıza binip B y kel iliğe dönüyoruz. Dört gün boyunca yaşadıklarımızı film şeridi gibi aklımızdan geçiriyoruz bir bir. Bu esnada esen sıcak r zg r tenimizi okşuyor ve Mehmet Niyazi'nin   Yemen, Ah Yemen!   eserindeki şu satırları hatırlatıyor bize;

  Ufuklardan ufuklara esen r zg r; nereden gelip nereye gittiğin bilinmez. Bazen ılık bir ne-fese dönüşür, kumları okşar, insanlara hayat sunarsın; bazen gazabın tutar,  iğlik  iğliğa bölünür, dünyayı cehenneme çevirir, masumlara mezar olursun. Ne boğup attıklarının, ne de yetim bırak-tıklarının bir hı kırığını bile sinende taşımazsın. Sen ne gaddarsın!  

Yemen Büyükelçimiz Mehmet Dönmez Bey, I. Kâtip Suphi Atan Bey, II. Katip Muharrem Tur-gut Bey, mihmandarımız Ali Bingarallah Al-Deeb Bey ve damadı ile bir zamanlar bizim olan Ye-men topraklarını arkamızda bırakarak Yemen'den ayrılıyor.

KAYNAKLAR

- Balbay, Mustafa (2009),   Yemen Türkler Mezarlığı  , İstanbul.
- Beks  , A. Engin (1992),   Bekiriye Camii  , Türk Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi, cilt V, s. 363.

- Bilge, Mustafa L. (2009), “Sana”, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt XXXVI, s. 88-90.
- Çam, Nusret (2008), Yemen Seyahati İle İlgili Rapor, Basılmamış Rapor, Türk Tarih Kurumu Arşivi, 2008.
- Dr. İbrahim Abdüsselam Paşa (2008), Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası, İstanbul.
- Kesici, Aydın Yakup vd. (1998), Etiyopya, Eritre ve Yemen Türk İslam Eserleri'nin İncelenmesi, (Rapor).
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen (2008), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul.
- Sırma, İhsan Süreyya (1961), Yemen, İ.A, M.E.B., c.XIII, İstanbul.
- Şemsettin Sami (2003), Kâmûs'ül Âlâm, C. VI, s. 4807-4810.
- Niyazi, Mehmed (2009), Yemen! Ah Yemen!, İstanbul.
- Turhan, Salih Abuzer Akbıyık (2010), Şu Yemen Elleri, Yemen Türküleri, Ankara.
- VGM Vakıf Kayıtları Arşivi.
- Yavuz, Hulusi (2003), Yemen'de Osmanlı İdaresi, Rumuzi Tarihi (923 - 1012/ 1517 - 1604), Ankara.
- Yenişehirlioğlu, F. Çalışlar (1989), Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları (Ottoman Architectural Works Outside Turkey), Ankara, s. 174-184.